

КОВАЛЕНКО Л.І.

ДІЯЛЬНІСТЬ АРХІВІВ СУМЩИНИ ЩОДО ЗАДОВОЛЕННЯ ДУХОВНИХ ПОТРЕБ СУСПІЛЬСТВА НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Здійснено спробу проаналізувати характер і результати діяльності архівів Сумщини щодо використання документальних матеріалів для задоволення духовних потреб суспільства за надзвичайно складних умов сталінського тоталітарного режиму передвоєнних років та Великої Вітчизняної війни.

Основною ознакою людської особистості, а також показником розвиненості суспільства є категорія духовності. Безперервний процес виникнення і задоволення різноманітних потреб (як індивідів, так і соціальних спільностей) є невід'ємною складовою поступального розвитку суспільства. І, відповідно, особливо значуще місце у цьому процесі займає задоволення саме потреб духовних. Проблема духовності людства в цілому набуває глобальної ваги на сучасному етапі розвитку світової цивілізації - на фоні стрімкого науково-технічного прогресу та поширення масової культури. Тому актуальним вбачається дослідження будь-яких аспектів процесу задоволення духовних потреб суспільства, у нашому випадку - діяльності на цьому шляху архівів Сумського регіону за непростих історичних умов передвоєнних та воєнних років. Адже запорукою виробництва нових духовних цінностей є і збереження в архівах задокументованої інформації, і, особливо, діяльність архівістів з використання цієї інформації, введення її в соціальний обіг.

Розпочинаючи характеристику розкриття порушеного питання в історичній літературі, зазначаємо, що формулювання “*задоволення духовних потреб*” не використовується у дослідженнях з історії розвитку архівної галузі. Науковці радянського періоду, що вивчали процес архівного будівництва загалом в СРСР та УРСР¹, щодо відповідної діяльності архівів застосовують (часто як синоніми) терміни “*культурно-освітня*” та “*агітаційно-пропагандистська*” робота, не зупиняючись на їх відмінностях хоча б у теорії.

У сучасних же дослідженнях² звертається увага саме на агітаційно-пропагандистський характер роботи архівістів щодо введення документів в соціальний обіг. Відомі радянські науковці В.Максаков³ у масштабах СРСР та О.Мітюков⁴ - в УРСР не наводять даних ні про культурно-освітню, ні про агітаційно-пропагандистську роботу радянських архівів у передвоєнні роки, наголошуючи лише на концентрації уваги архівістів на виконанні завдань НКВС. Під час дослідження діяльності архівних працівників за часів Великої Вітчизняної війни В.Максаков⁵ зупиняється на збиранні документів воєнних років, але конкретні приклади наводить з роботи центральних архівів загальносоюзного значення та архівів РРФСР.

Коваленко Людмила Іванівна - викладач Сумського технікуму харчової промисловості Національного університету харчових технологій, здобувач Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

О.Мітюков⁶, характеризує воєнний період, у кількох словах окреслює роботу з використання архівних документів, що здійснювалася українськими архівістами в евакуації, а також заходи зі збирання матеріалів часів війни на звільнених територіях.

С.Пилькевич⁷ щодо воєнного періоду роботи архівістів зупиняється також на збиранні документів Великої Вітчизняної війни у визволених районах УРСР, говорить у цілому про використання архівних матеріалів в агітаційно-пропагандистських цілях у 1943-1945 рр., але конкретних прикладів ні по Україні, ні по областях не наводить. Попри це необхідно зазначити, що саме в цій публікації С.Пилькевича під час оцінювання результатів вищевказаної діяльності схвально згадується робота сумських архівістів⁸.

Діяльності українських архівістів в період війни присвячена публікація П.Гудзенко⁹ - вихідця з Сумщини, який займав керівні посади в архівній галузі УРСР у передвоєнні і воєнні роки (у 1939 р. - виконуючий обов'язки начальника Архівного управління (далі - АУ) УРСР, з березня 1940 р. - заступник начальника АУ НКВС УРСР, а у 1943-1945 рр. - начальник Управління державними архівами (далі - УДА) НКВС УРСР)¹⁰. П.Гудзенко підкреслює політико-викривальний характер використання архівних документів в період евакуації, використовуючи характерну для того часу лексику та офіційно визнані положення історичної науки: архівісти *“викривали хижацьке обличчя німецького фашизму і їх наймитів - українських буржуазних націоналістів, що прибули на Україну в обози гітлерівських військ ..., ворогів українського народу, що ховалися в одягу борців за “самостійну Україну”*¹¹. В той же час П.Гудзенко не наводить жодних даних про діяльність в евакуації архівістів Сумщини. Автори публікації, присвяченої історії архівного будівництва саме Сумського регіону¹², взагалі не зупиняються на культурно-освітній або агітаційно-пропагандистській роботі архівів напередодні війни, а що стосується воєнних років, окреслюють лише процес концентрації документів цього періоду.

Про зусилля архівістів радянських республік - України, Білорусії, Молдавії - щодо порятунку архівних документів на початку війни, збирання (після звільнення) матеріалів періоду окупації, а також про їх використання для викриття фашистських злочинів оглядово говорить радянський історик В.Цаплін¹³. За часів незалежності України у ґрунтовній колективній праці *“Нариси історії архівної справи в Україні”*¹⁴ відмічаються заангажованість архівної справи у передвоєнні роки відомчими інтересами НКВС, пріоритетність використання архівних матеріалів у політичних цілях та негативні наслідки репресій 1930-х років серед архівістів.

Дані про культурно-освітню та агітаційно-пропагандистську діяльність архівів в цій роботі не наводяться, а щодо воєнних років - звертається увага на зміст документів НКВС УРСР та РНК УРСР щодо виявлення і концентрації матеріалів періоду Великої Вітчизняної війни. Для дослідження питання, що піднімається у даній статті, важливою вбачається публікація І.Матяш¹⁵, в якій характеризується вплив тоталітарного режиму на цілі і характер використання архівних матеріалів у 1930-х роках, а також розкривається зміст прийнятих у ці роки методичних документів щодо означеного напрямку діяльності архівів. У сучасних публікаціях з історії архівного будівництва Сумщини¹⁶ висвітлюється лише робота архівістів регіону щодо збирання документів

періоду окупації, називаються наявні на цей час у фондах Державного архіву Сумської області (далі - ДАСО) матеріали цього періоду. Публікації автора згаданої статті¹⁷ розкривають певні (організаційно-правові, кадрові) аспекти архівного будівництва в Сумському регіоні, що здійснювали вплив на роботу архівістів з використання документальних матеріалів на завершальному етапі війни.

Підсумовуючи вищесказане, необхідно зазначити, що такий напрямок діяльності архівних установ у передвоєнні та воєнні роки, як задоволення духовних потреб суспільства (або у формулюванні радянських часів - використання документів у культурно-освітніх та агітаційно-пропагандистських цілях) практично не знайшов відображення в історичних дослідженнях не тільки на рівні Сумської області, а й навіть у загальноукраїнському масштабі.

Архівна інформація має велике значення для забезпечення джерельної бази різних наук, де використовується для підготовки збірників документів, монографій, дисертацій, статей до наукових видань. У даному випадку найбільш освічена частина суспільства забезпечує подальший його прогресивний розвиток та збільшення культурних надбань. Особливе місце у процесі використання інформації архівних документів як за сучасних умов, так і на попередніх етапах розвитку посідає історична наука. Задоволення ж культурно-духовних потреб переважної більшості суспільства (не тільки науковців) через використання архівних джерел можливе шляхом популяризації ретроспективної інформації у формі доступних широкому загалу книг, статей, експозицій, радіопередач, документальних фільмів, під час викладання у закладах освіти тощо. І тільки мета культурного збагачення суспільства, а також неупереджений, плюралістичний підхід до вибору тематики використання архівних документів є запорукою задоволення духовних потреб, розширення світогляду та піднесення загального культурного рівня значної кількості людей.

Але політичний режим 1930-1940-х років визначає кардинально інший погляд на взаємовідносини понять: "*використання архівних документів - духовні потреби суспільства*". Вже від початку 1930-х років у використанні архівних матеріалів закріплюється необхідна у владних цілях пріоритетна тематика (історія ВКП(б), КП(б)У, Жовтневої революції, громадянської війни, соціалістичного будівництва тощо), а провідним у використанні утверджується напрямок пропаганди і агітації архівними матеріалами. У руслі цієї тенденції розгортається робота і створеного на початку 1930-х років при республіканському Центральному архівному управлінні (далі - ЦАУ) сектору агітації, пропаганди та археографії¹⁸.

На II Всеукраїнському з'їзді архівних робітників (1931 р.) теза "*архівні документи - зброя пролетаріату*" домінувала у виступах і дискусіях на пленарному засіданні і чітко простежувалася в роботі трьох секцій: наукової публікації документів, планування та кадрів, агітації і пропаганди архівними матеріалами¹⁹. На засіданнях останньої було ухвалено декілька "*Правил пропаганди архівними матеріалами*" - через масову періодичну пресу, доповіді на масових зборах, через радіо та кіно, а також "*Правила виставочної роботи архівних установ*" та інш. Всі ухвалені документи відбивали вимогу перетворення архівних матеріалів на знаряддя класової боротьби, також закріплювали розмаїття форм використання архівної інформації і містили конкретні методичні рекомендації щодо їх організації. Специфіку використання

архівної інформації для “усної агітації і пропаганди” зафіксували “Правила пропаганди архівними матеріалами через доповіді на масових зборах та через радіо”. Підготовка до такого виступу мала передбачати опрацювання методологічної, фактичної літератури і архівних матеріалів за темою, мова доповіді мала бути популярною, а документи - зрозумілі аудиторії. В контексті основного завдання - “політичного виховання мас” - вимагалось пояснювати роль архівних документів як “знаряддя класової боротьби”. Доповідь на радіо не відрізнялася від доповіді на масових зборах, але вимагала письмової форми і могла бути прочитана не автором, а “промовцем з радіостанції”. У правилах щодо експозиційної роботи архівів визначалися основні типи документальних виставок: загальні; присвячені революційним ювілеям і кампаніям; з історії фабрик, заводів, колгоспів; шкільні; в театрах та кіно на теми за сюжетами кінофільмів, п’єс тощо. Пропонована проблематика виставок була типова - це історія ВКП(б), КП(б)У, громадянської війни, соціалістичного будівництва, а також боротьба - за розвиток української культури (національної за формою, соціалістичною за змістом), за інтернаціональне виховання, зміцнення обороноспроможності країни та за “войовниче безвірницьке виховання мас”. Експозиційна робота архівних установ, спрямована на “виконання завдань і вимог соціалістичного будівництва”, узаконювалася як важлива форма пропаганди архівних документів і, знову ж таки, - “політичного виховання мас”²⁰.

Зі зміцненням сталінського режиму у 1930-х роках набирала обертів і його карально-репресивна машина. Репресії не обминули й архівну сферу, що вплинуло як на загальну атмосферу у колективах архівних установ, так і на конкретну роботу, у тому числі і на напрямки використання архівних документів. У березні 1937 р. Харківське обласне архівне управління надсилає директору Сумського державного історичного архіву М.Г.Горбатенко лист ЦАУ від 26 лютого 1937 р. для опрацювання на загальних зборах. В листі говориться про викриття диверсійної, шпигунської, терористичної і шкідницької діяльності троцькістів в архівній системі, а саме директорів Одеського обласного та Артемівського історичних архівів, голови Архівного управління та інш. Від керівників архівів вимагалось негайно ліквідувати наслідки шкідницької діяльності ворогів народу в архівній системі, причому особливу увагу приділити абсолютному збереженню державної таємності архівних матеріалів та виключенню жодної можливості їх використання класовим ворогом.

Щодо публікаційної та агітаційно-масової роботи у цьому руслі підкреслювалося, що текст кожної доповіді не повинен бути опублікований без досконалого ознайомлення та дозволу керівника установи²¹. Вимоги засекречення усіх видів діяльності архівів та намагання навішувати ярлики “ворогів народу” за технічні помилки та недоробки посилюються з віднесенням архівної системи до складу НКВС (1939 р.). Наприклад, у зв’язку з цією реорганізацією в журналі “Архивное дело” публікується редакційна стаття “За більшовицьку перебудову роботи архівних органів”, в якій архівам, на перший погляд, висувається обгрунтована лише потребами роботи вимога - негайно ліквідувати недостатнє використання матеріалів на господарському і культурному напрямках. Але особливої гостроти цьому заклику надають жорсткі звинувачення щодо зазначених прорахунків: “Вороги народу, троцькістсько-бухаринські агенти фашизму і всякого роду

буржуазно-націоналістичні бандити, які пробралися в архівні органи, навмисно приховували найбільш цінні у науково-практичному відношенні документи від державних органів, а у ряді випадків просто шкідницьки знищували їх і тим самим позбавляли можливості господарські і наукові установи країни своєчасно і у повному обсязі використовувати архівні матеріали. Вороги народу, керувавши деякими архівами, не тільки гальмували використання архівних матеріалів для потреб соціалістичного будівництва, а й відкрито шкодили архівним органам”²².

Працюючи за таких складних суспільно-політичних умов, архівісти Сумщини, зрозуміло, діють відповідно до загальноновизначеної лінії партійно-державного та галузевого керівництва. В результаті конкретні заходи щодо використання архівних матеріалів на культурно-духовному напрямку у передвоєнні роки повністю відповідають названій пріоритетній тематиці і мають чітке агітаційно-пропагандистське спрямування. У 1939 р., наприклад, працівниками архівів регіону підготовлені радіопередачі на такі теми: *“Вибори в містах раніше і зараз”* (Глухівський держістархів)²³; *“До 21-ї роковини Робітничо-Селянської Червоної Армії і Військово-Морського Флоту”*, *“Жандармерія розганяла робітничі майвки”*, *“Більшовицька преса в дні чорної реакції”*, *“Про переселення при царизмі”*, *“Про вибори в минулому”*, *“Вибірчий ценз у царській Росії”*, *“Політичне безправ’я жінки у царській Росії”* та *“Жінка у царській Росії на капіталістичному виробництві”* (Сумський облістархів)²⁴. У 1940 р. Сумський обласний архів спільно з краєзнавчим музеєм організовує виставку на тему *“Революційний рух 1905, 1917 рр. на Сумщині”*, присвячену 23-й роковині Великої Жовтневої Соціалістичної революції, а доповіді по радіо готують історичні архіви Глухова (*“Розкріпачена жінка”*) та Конотопа (*“Значення архівних матеріалів”*)²⁵. У 1941 р. Сумський обласний архів також спільно з краєзнавчим музеєм готує виставку *“Минуле і сучасність міста Суми”*, присвячену святу 1 Травня²⁶. Таким чином, можна стверджувати, що у передвоєнні роки влада спромоглася перетворити архівні джерела на одне зі знарядь своєї ідеологічної пропаганди. Ідосягнуто це було саме шляхом жорсткого впливу на діяльність архівістів.

Напад фашистської Німеччини на СРСР перервав розвиток архівної справи на Сумщині. З перших днів війни зусилля архівістів регіону спрямовуються відповідно до потреб воєнного часу - на організацію протиповітряної та протихімічної оборони, активізацію протипожежних заходів, а також підготовку документів до евакуації²⁷. Необхідно зазначити, що навіть в цей час влада продовжує відволікати зусилля архівних працівників на так звану *“розробку документальних матеріалів в оперативно-чекістських цілях”*. Адже за розпорядженням НКВС УРСР від 16 липня 1941 р. основні сили архівних відділів і державних архівів першочергово спрямовуються на розроблення секретних матеріалів (виявлення і облік контрреволюційних елементів - троцькістів, есерів, меншовиків, членів націоналістичних партій тощо). Але у цих вказівках говориться і про необхідність використання історичних документів для боротьби з фашистською Німеччиною. Архівістам пропонується виявити матеріали про розгром німецьких окупантів на Україні у 1918 р. та використати їх у вигляді газетних статей, доповідей по радіо, під час організації виставок²⁸. І, незважаючи на складні умови першого місяця війни, Сумським

облдержархівом спільно з краєзнавчим музеєм у липні 1941 р. було підготовлено виставку “Австро-німецька інтервенція на Україні у 1918 р.”²⁹. Начальник Глухівського філіалу Сумоблдержархіву Костелова 31 липня 1941 р. інформує АУ НКВС УРСР про те, що запропонована серія документів була використана працівниками філіалу у статтях “Розгул білогвардійщини на Глухівщині” та “Німецька окупація 1918 р. на Глухівщині”, надрукованих у газеті “Колективіст Глухівщини”³⁰. На цьому проведенні агітаційно-пропагандистських заходів з використанням архівних матеріалів припиняється з причини стрімкого наближення фронту.

За таких умов можливість будь-якого використання ретроспективних документів наступними поколіннями на пряму залежала від ефективності заходів щодо збереження та евакуації архівних матеріалів. Але такі фактори, як невідповідність до евакуації на загальнодержавному рівні, партійно-політичний підхід до відбору документів для евакуації, а також політика знищення матеріалів, які не встигли евакуювати, мали трагічні наслідки для збереження архівних джерел Сумщини. За розпорядженням керівництва галузі, надісланим до архівних установ Сумської області, секретні та оперативні матеріали підлягали евакуації у першу чергу, а всі документи, які не мали наукового і оперативного значення, - знищенню³¹.

З наближенням фронту до Сум відібрані документи (у більшості з секретних відділів Сумського обласного державного архіву та його Глухівського філіалу) були евакуйовані у селище Алга Актюбінської області Казахської РСР³². Проводилася підготовка до евакуації і матеріалів Конотопського філіалу, але у зв'язку зі швидкою окупацією ворогом Сумщини їх не було вивезено³³, з тієї самої причини не були евакуйовані і документи Роменського філіалу³⁴. Жертвою владної настанови щодо знищення матеріалів, які не встигли евакуювати, стала документальна база Глухівського філіалу Сумського обласного державного архіву, у складі якої були безцінні документи попередніх століть. 7 вересня 1941 р., перед відступом радянських військ із Глухова, за наказом начальника районного відділу НКВС Белогурова архів з усіма документами було повністю спалено³⁵. Свідоме знищення цих матеріалів у той час, як секретні документи, необхідні для проведення репресій, були дбайливо евакуйовані, - можна оцінити тільки як злочин щодо майбутнього духовного розвитку суспільства. Адже, незважаючи на складні умови окупації, значна частина архівного фонду Сумського обласного архіву та його Роменського і Конотопського філіалів збереглася, документальна база філіалу у м.Глухів загинула повністю, за винятком евакуйованих фондів³⁶.

З 19 жовтня 1941 р. Сумська область була повністю окупована³⁷. Роботу щодо збереження та використання евакуйованих з архівів Сумщини документів продовжує у селищі Алга так звана “евакогрупа” - М.Горбатенко, П.Супрун, Я.Шпаченко³⁸. У звітній документації цієї евакогрупи перелічуються різні види архівно-технічних робіт (систематизація архівних матеріалів, оформлення одиниць зберігання тощо), а також містяться дані про значний обсяг так званої оперативної розробки евакуйованих документів. А от щодо інших видів використання архівних матеріалів, хоча б з агітаційно-пропагандистською метою, - дані відсутні³⁹. 30 грудня 1942 р. у м.Златоуст Челябінської області, де перебувало в евакуації республіканське керівництво архівної галузі, відбувається нарада начальників груп евакуйованих державних

архівів НКВС - УНКВС УРСР. У резолюції цієї наради стосовно означеного напрямку роботи архівів говориться: *“Необхідно, щоб кожен архів або група публікували на сторінках преси відповідні документи та статті про боротьбу українського народу з німецькими загарбниками у минулому і сучасному. Ширше поставити агітаційно-пропагандистську роботу у вигляді доповідей, лекцій, виставок і т.п.”*⁴⁰. І, відповідно, у плані роботи алгинської евакогрупи на перший квартал 1943 р. було передбачено виявлення документів для публікації та організації виставки на тему *“Німецька окупація України у 1918 р.”*⁴¹, але це завдання так і не було виконане⁴².

Одразу ж після звільнення населених пунктів Сумської області від загарбників (серпень-вересень 1943 р.) розгортається масштабна робота зі збирання документальних матеріалів періоду окупації, створення документальної бази Великої Вітчизняної війни. Організаційно-правове забезпечення цих заходів на загальнореспубліканському рівні здійснювалося РНК та НКВС УРСР та УДА НКВС УРСР, а на місцях - відновленими місцевими органами влади та установами архівної галузі⁴³. У квітневій 1943 р. *“Інструкції Народного Комісаріату Внутрішніх справ про організацію робіт органів Управління держархівів в районах України, звільнених від німецько-фашистських загарбників”* окремий розділ присвячений використанню документів у наукових та агітаційно-пропагандистських цілях. У цьому документі визначається, що в першу чергу з означеною метою потрібно публікувати матеріали про звірства і руйнування, які спричинені фашистами, про смертність радянського населення в окупованих районах та про боротьбу проти загарбників Червоної Армії на фронті та радянського народу - в тилу.

Використання документів означеної тематики пропонується здійснювати через газети (фронтові, місцеві і центральні), журнали, радіо, а також спільно з музеями та парткабінетами організовувати виставки⁴⁴. Важливу роль у забезпеченні збереженості архівних документів в умовах воєнних дій на території України відіграли заходи, що здійснювалися командуванням Червоної Армії: 28 серпня 1943 р., наприклад, Військова рада Степового фронту, а 8 вересня того самого року - штаб Воронезького фронту дали вказівки командирам військових частин, начальникам і комендантам гарнізонів під час визволення територій брати під охорону документи і приміщення архівів та оберігати архівні матеріали від пошкодження⁴⁵.

У розпорядженні УДА НКВС УРСР від 10 листопада 1943 р., що надсилається вже на звільнену від ворога Сумщину, підкреслюється важливість збирання та використання документальних матеріалів Великої Вітчизняної війни. П.Супруну, тогочасному начальнику відділу держархівів УНКВС у Сумській області, пропонується весь штат філіалів у містах Ромни і Конотоп переключити на цю роботу⁴⁶. І спільними зусиллями архівістів Сумщини, спеціально виділених для цієї роботи загонів міліції, а також за допомоги громадськості концентрація документів періоду Великої Вітчизняної війни проходить достатньо активно. Наприклад, по Сумському облдержархіву за вересень-грудень 1943 р. було зібрано і сконцентровано 89 відповідних фондів (3 491 од.зб.)⁴⁷. У 1944-1945 рр. комплектування Сумського держархіву та його філіалів документальними матеріалами воєнного періоду продовжується, а у квітні 1945 р., за розпорядженням УДА НКВС,

починається збирання спогадів та інших документів громадян, що повернулися з примусової праці в Німеччині⁴⁸. Протягом 1945 р. архівістами регіону було сконцентровано 1005 таких спогадів⁴⁹. На цей час у ДАСО зберігаються фонди установ періоду тимчасової нацистської окупації Сумської області (164 фонди, 4 151 од.зб.), підпільних організацій КП(б)У та партизанських загонів періоду війни (15 фондів, 90 од.зб.)⁵⁰, 7 377 листів радянських громадян, вивезених на працю до Німеччини⁵¹. Працівники архівів регіону у 1943-1945 рр. займалися також збиранням даних про дати захоплення фашистськими військами та визволення частинами Червоної Армії населених пунктів області і у 1945 р. склали відповідний хронологічний довідник⁵². І хоча на той час діяльність архівістів Сумщини з концентрації документальних матеріалів періоду Великої Вітчизняної війни та окупації не може бути визначеною як конкретне задоволення духовних потреб суспільства, але значення цієї роботи є надзвичайним з погляду на перспективу. Адже збирання та збереження задокументованої інформації про найбільшу і найжорстокішу війну в історії людства - це основа для задоволення духовних потреб багатьох майбутніх поколінь.

У наш час і в подальшому ця інформація буде використовуватися і вводиться у соціальний обіг як через наукові праці та публікації, так і через більш популярні для широкого кола громадськості форми. З іншого боку, на нашу думку, виснажені втратами та трагедіями люди прагнули, щоб наступні покоління не забули і не повторили цю війну, що і забезпечувала робота архівістів зі збирання документів воєнного періоду. Але також відмічаємо, що архівісти діяли саме з метою збереження цих матеріалів для наступних поколінь, а от цілі тоталітарної влади у цьому разі не можна оцінити однозначно. Зрозуміло, що створення документальної бази Великої Вітчизняної війни для подальшого використання в історичній науці, агітації і пропаганді, вихованні патріотизму, а також для пам'яті наступних поколінь, - передбачалося. Але щодо матеріалів періоду окупації, то вони збиралися з метою першочергової оперативно-чекістської розробки. Вищезгаданою квітневою 1943 р. "Інструкцією" НКВС УРСР під час визначення основних завдань архівного будівництва оперативне розроблення документальних матеріалів періоду війни та окупації було поставлене на другому місці, а вже потім - їх використання у наукових та агітаційно-пропагандистських цілях⁵³. І, на вимогу влади, зібрані матеріали часів окупації активно розробляються архівістами аж до середини 1950-х років.

Результати такого використання документів з огляду на задоволення суспільних потреб неоднозначні: з одного боку, викриття та покарання на основі архівних джерел профашистських злочинців дійсно відповідали не тільки потребам держави, а й суспільства; з іншого - численні випадки переслідування владою невинних людей, які в період окупації працювали (з метою елементарного виживання) у школах, лікарнях, на промислових та сільськогосподарських підприємствах, - це ганебний приклад використання історичних джерел для порушення прав та інтересів як окремих осіб, так і суспільства загалом.

Після звільнення території області від ворога архівісти Сумщини займалися приведенням до ладу напівзруйнованих архівних приміщень, впорядкуванням, архівно-технічною та оперативною обробкою документів,

збиранням матеріалів періоду війни, виявленням документів для використання у воєнних цілях та для відбудови господарства. Ці значні за обсягами види робіт за надзвичайно складної ситуації з кадровим забезпеченням архівних установ⁵⁴ фактично не залишали часу для масштабних заходів з використання документальних матеріалів в культурно-освітніх або пропагандистських цілях. Але робота у цьому напрямку здійснювалася: восени 1943 р. Сумським облдержархівом були виявлені матеріали для виставки “Сумщина у дні Великої Вітчизняної війни”, яка готувалася спільно партійними організаціями міста; підібрані 17 документів для кореспондента газети “Радянська Україна”; написана стаття “Листи з німецької каторги” (але з причини перевантаженості місцевої газети не опублікована); для використання відділу агітації і пропаганди Сумського міського комітету КП(б)У і редакції газети “Радянська Україна” були підібрані матеріали періоду окупації⁵⁵.

Протягом 1944 р. архівісти Сумщини не проводили виставок, лекцій, доповідей, але в той же час написали одинадцять статей на теми війни та окупації: “Про життя радянських громадян, відігнаних до Німеччини”; “Чорні дні німецької окупації і боротьба радянського народу проти загарбників в тилу”; “Боротьба партизан і населення з німецькими загарбниками”; “Радість матері”; “Патріоти Сумщини” та інш. Всі ці статті були передані до публікації у місцеві газети, але, на жаль, тільки одна з них була опублікована⁵⁶.

Таким чином, жорсткі суспільно-політичні умови передвоєнних та воєнних років визначали однобічний характер використання архівних матеріалів щодо задоволення духовних потреб суспільства. Оскільки особистісні потреби, що не збігаються з державними потребами й інтересами, у той час до уваги не бралися, то й відповідний був підхід до організації цього напрямку діяльності архівів. Поняття “культурно-освітні цілі” використовується поодиноким, воно майже повністю, без будь-яких пояснень і обмовок підмінюється терміном “агітаційно-пропагандистські цілі”. Хоча, з іншого боку, в роки війни перемога над ворогом була спільною кінцевою метою як держави, так і суспільства, і окремих особистостей, що деякою мірою виправдовує пропагандистську орієнтацію означеної діяльності архівів.

Підсумовуючи конкретну роботу архівістів Сумщини щодо задоволення духовних потреб суспільства, необхідно зазначити, що напередодні війни (1939- перша половина 1941 рр.) ця діяльність здійснювалася у формах радіопередач (одинадцять) та виставок (дві) і повністю відповідала офіційно визначеній тематиці. На нашу думку, основний фактор, що негативно впливав на означену діяльність архівів, - це жорсткий політичний режим передвоєнних років. Адже саме тоталітаризм зумовлював обмеження творчої ініціативи архівістів встановленням жорстких тематичних рамок, фактичним вилученням культурно-освітнього напрямку використання документів, створенням атмосфери підозрливості, пошуку ворогів та необґрунтованої секретності в колективах архівних установ.

У роки Великої Вітчизняної війни кількість підготовлених архівістами заходів у традиційних формах (виставки, публікації у пресі) незначна, радіопередач із використанням архівних матеріалів взагалі не було проведено. Але в цей період надзвичайно важливу роль для задоволення духовних

потреб майбутніх поколінь відіграла діяльність архівних працівників зі збереження документів під час бомбардувань, підготовки матеріалів до евакуації, а також збирання документальної бази Великої Вітчизняної війни після звільнення території області від окупантів. Означений аспект діяльності архівів Сумщини потребує подальшого дослідження на наступних історичних етапах розвитку України.

¹Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР (1917-1945). - М.: Наука, 1969. - 431 с.; *Он же*. Архивы и архивное дело СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. // Вопросы архивоведения. - 1961. - №2. - С.3-13; Митюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917-1973). - К.: Наукова думка, 1975. - 272 с.; *Він же*. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) // Архіви України. - 1975. - №2. - С.9-18; Пилькевич С. Архівне будівництво на Україні в роки радянської влади // Архіви України. - 1958. - №6. - С.13-20; *Він же*. 40 років радянського архівного будівництва на Україні // 3 історії архівного будівництва на Україні. Збірник статей. - Харків: Харківське обласне видавництво, 1958. - С.3-26; Гудзенко П. Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної війни // Науково-інформаційний бюлетень АУ МВС Української РСР. - К., 1958. - №2 (32). - С.30-42.

²Матяш І.Б. Використання архівної інформації в 1920-1930-х рр.: еволюція форм та основні тенденції // Український історичний журнал. - 2001. - №1. - С.84-92; №2. - С.89-100.

³Максаков В.В. История и организация архивного дела в СССР (1917-1945). - 431 с.

⁴Митюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні (1917-1973). - 272 с.

⁵Максаков В.В. Архивы и архивное дело СССР в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. - С.3-13.

⁶Митюков О.Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). - С.9-18.

⁷Пилькевич С. 40 років радянського архівного будівництва на Україні. - С.3-26.

⁸Там само. - С.19.

⁹Гудзенко П. Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної війни. - С.30-42.

¹⁰Українські архівісти: Бібліографічний довідник. У 3-х вип. - Вип. 2: 1940-1960-ті рр. Упоряд. Т.В.Портнова. - К., 2002. - С.64.

¹¹Гудзенко П. Історики-архівісти України у дні Великої Вітчизняної війни. - С.32.

¹²Бойко Т., Казанцева Г., Палеоха Л., Рассказ Н., Сахно А. Архівне будівництво на Сумщині (1918-1965 рр.) // Архіви України. - 1968. - №5. - С.3-11.

¹³Цаплин В.В. Подвиг архивистов // Советские архивы. - 1968. - №3. - С.63-70; *Он же*. Восстановление архивных фондов в период войны // Там же. - 1969. - №3. - С.22-29.

¹⁴Нариси історії архівної справи в Україні / За заг. ред. І.Б.Матяш та К.І.Клімової. - К.: Видавничий дім КМ "Академія", 2002. - 612 с.

¹⁵Матяш І.Б. Вказ. праця.

¹⁶Покидченко Л.А. Розсекречені друковані видання періоду окупації Сумської області - одне з джерел вивчення історії другої світової війни // Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області. - Суми, 2000. - С.71-74; Івануценко Г.М., Покидченко Л.А. Діла минають - документи залишаються // Сумський історико-архівний журнал. - 2005. - №1. - С.5-10.

¹⁷Коваленко Л. Організаційно-правові основи роботи архівних установ на звільненій від фашистської окупації Сумщині (1943-1944 рр.) // Література та культура Полісся. - Вип.37. - 2007. - С.206-212; *Вона ж*. Кадрова ситуація в архівах Сумщини у 1943-1955 рр. // Література та культура Полісся. - Вип.41. - 2008. - С.250-257.

¹⁸Матяш І.Б. Вказ. праця // Український історичний журнал. - 2001. - №2. - С.89, 99.

¹⁹Там само. - С.90.

²⁰Там само. - С.95-97.

²¹Державний архів Сумської області (далі - ДАСО). - Р.951. - Оп.2. - Спр.12. - Арк.16-18.

²²За большевистскую перестройку работы архивных органов // Архивное дело. Орган Главного архивного управления НКВД СССР. - 1939. - №2 (50). - С.2.

²³ДАСО. - Р.2445. - Оп.5. - Спр.15. - Арк.92.

²⁴Там само. - Арк.116.

²⁵Там само. - Спр.21. - Арк.81.

²⁶Там само. - Р.951. - Оп.1. - Спр.33. - Арк.56.

- ²⁷Там само. - Р.2448. - Оп.1. - Спр.8. - Арк.26-27.
²⁸Там само. - Р.1807. - Оп.2. - Спр.6. - Арк.126-126зв.
²⁹Там само. - Р.951. - Оп.1. - Спр.33. - Арк.64.
³⁰Там само. - Р.1807. - Оп.2. - Спр.6. - Арк.127.
³¹Там само. - Р.5802. - Оп.3. - Спр.27. - Арк.35-37.
³²Мітюков О.Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). - С.10.
³³Глушко Л.І. Архівне будівництво на Конотопщині // Матеріали ювілейної науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Державного архіву Сумської області. - Суми, 2000. - С.13.
³⁴Бойко Т., Казанцева Г., Палеоха Л., Рассказ Н., Сахно А. Вказ. праця. - С.7.
³⁵ДАСО. - Р.2448. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.105-105зв.
³⁶Іванущенко Г.М., Покидченко Л.А. Вказ. праця. - С.6.
³⁷Корогод Б.Л., Корогод Г.І., Логвиненко М.І. Сумська область у роки Великої Вітчизняної війни. - Суми, 2003. - С.51.
³⁸ДАСО. - Р.2370. - Оп.1. - Спр.2. - Арк.17.
³⁹Там само. - Спр.5. - Арк.26-28.
⁴⁰Там само. - Спр.4. - Арк.88.
⁴¹Там само. - Спр.3. - Арк.20зв.
⁴²Там само. - Спр.5. - Арк.57-57зв.
⁴³Коваленко Л. Організаційно-правові основи роботи архівних установ. - С.206-212.
⁴⁴ДАСО. - Р.2445. - Оп.10. - Спр.1. - Арк.2-2зв.
⁴⁵Мітюков О.Г. Діяльність архівних установ Української РСР у період Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.). - С.15.
⁴⁶ДАСО. - Р.2445. - Оп.10. - Спр.1. - Арк.5.
⁴⁷Там само. - Спр.2. - Арк.54-54зв.
⁴⁸Там само. - Р.5802. - Оп.2. - Спр.25. - Арк.4.
⁴⁹Там само. - Р.2445. - Оп.6. - Спр.9. - Арк.2зв.
⁵⁰Державний архів Сумської області: Путівник / Автори-упорядн.: Л.Покидченко та інш. - Суми-Київ, 2002. - С.221-234, 214.
⁵¹Галя Заславська пише з неволі // Архівіст. Інформаційний вісник Державного архіву Сумської області. - 2000. - №2 (2). - 9 травня - С.7.
⁵²ДАСО. - Р.2445. - Оп.6. - Спр.9. - Арк.2зв.
⁵³Там само. - Оп.10. - Спр.1. - Арк.1.
⁵⁴Коваленко Л.І. Кадрова ситуація в архівах Сумщини. - С.250.
⁵⁵ДАСО. - Р.2445. - Оп.10. - Спр.2. - Арк. 42, 55зв.
⁵⁶Там само. - Спр.6. - Арк.3, 13.

Коваленко Л.І.

Деятельность архивов Сумщины по удовлетворению духовных потребностей общества накануне и в годы Великой Отечественной войны

Предпринято попытку проанализировать характер и результаты деятельности архивов Сумщины по использованию документальных материалов для удовлетворения духовных потребностей общества в чрезвычайно сложных условиях сталинского тоталитарного режима передвоенных лет и Великой Отечественной войны.

Kovalenko L.I.

The activity of the Sumy Archives for satisfying spiritual needs of the society on the eve and in the period of the Great Patriotic War

The article analyzes the character and results of the activity of Sumy Archives in using the documentary materials for satisfying spiritual needs of the society under the extremely complicated conditions of Stalin totalitarian regime of pre-war years and the Great Patriotic War.

Отримано 26.06.2009